

NAXÇIVAN TARİXİ: XANLIQ DÖVRÜNÜN YERİ VƏ ROLÜNA DAİR

Zahmet Ə. ŞAHVERDİYEV*

Özet

Nahçıvan bölgesi, ülkenin genel tarihi içinde kendine özgü özellikleri ile bilinmektedir. Bu bölgenin çok eski bir geçmişi ve tarihi vardır.

Zengin bir arkeolojik yapıya, şehir medeniyetine sahip olan, pek çok kadim devletlerin de kurulmasında öncü olan Nahçıvan; katarlar arasındaki büyük devlet ordularının akınlarında mutlaka rol oynamış ve gündemde olmuştur.

Bu yazıda; Nahçıvan'ın HANlık Dönemindeki yeri ve rolüne yer verilmektedir. Şimdiye kadar pek az tarihçinin dikkatini çekmiş olup bu konuda da çok az kaynak olmuştur. Bu sebeple Nahçıvan'ın bu açıdan tetkik edilmesi önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan tarihi, Nahçıvan bölgesi, Nahçıvan Hanlığı, Azerbaycan

Summary

The place of the Nakhchivan region, its specific peculiarities, unsubstitutional importance from strategical point of view especially the relations of this khanate with the rest khanates of Azerbaijan in the XVIII century, the research of the actual scientific problems as Russia and Iran relations in the history of Azerbaijan were endeavoured in the article.

Key words: Nahçıvan region, scientific problems, Azerbaijan, XVIII century

* Doç. Dr.; Nahçıvan Devlet Üniversitesi

Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazilərindən olan Naxçıvan bölgəsi, ölkənin ümumi tarixi taleyini bölüşdürməklə birgə, özünəməxsus xüsusiyyətlərilə də məşhurdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev «Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun (Naxçıvan, 11-13 iyul 1996-cı il) iştirakçılarına məktubunda yazırdı: *«Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühüm rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin, dövlət xadimi və sərkərdənin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində rolu danılmazdır»*.¹

Naxçıvan Azərbaycan tarixində problemi Azərbaycan tarixi kitablarında,² müvafiq dövrlər və problemlər üzrə ümumi tədqiqatlarda əksini tapmışdır.³ Onlar Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın Vətən tarixindəki əvəzedilməz mövqeyini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bununla birgə Naxçıvan tarixinin bütün dövrlərinə, bölgənin Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin keçdiyi inkişaf yoluna dair monoqrafik araşdırmalar aparılmışdır.

Naxçıvanın qədim tarixi diyarın zəngin arxeoloji irsinin tədqiqi vasitəsilə aşkara çıxarılmışdır. Naxçıvan arxeologiyası Azərbaycan, eləcə də dünya arxeologiyasını misilsiz tarixi abidələrlə (Kültəpə, Gəmiqaya və b.), onların tədqiqindən irəli gələn yeni elmi müddəalarla zənginləşdirilmişdir. Naxçıvanın bütövlükdə bəşər sivilizasiyasının, o cümlədən şəhər mədəniyyətinin ilk beşiklərindən olması, regionun həyatında vacib yer tutması arxeoloji qaynaqlarda sübut edilmişdir.⁴

Naxçıvan Azərbaycanda qədim dövlətlərin yaranması prosesində fəal iştirak edib, ölkənin ərazisində ilk mərkəzləşmiş dövlət olan Mannanın (e.ə. IX-VI əsrlər) tərkibinə daxil olub. Manna süquta uğradıqdan sonra Naxçıvan Midiya və Əhəməni dövlətlərinə tabe edilib. Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının süqutu ilə Azərbaycan yenidən müstəqilliyini bərpa etdi. Bu zaman Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında Albaniya dövlətləri təşəkkül tapdı. Naxçıvan e.ə.IV-I əsrlərdə Atropatenanın, e.I əsrindən isə Albaniyanın tərkibində idi. Sasani dövlətinin yüksəlişi zamanı, digər Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan da ona tabe edildi.⁵

VII-IX əsrlər bütün Azərbaycan kimi Naxçıvanda da mühüm dəyişikliklər dövrü oldu, islam dini yayıldı. Ərəb Xilafətinin dağılması nəticəsində Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdi, əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər dövlətlərinin tərkibində oldu. Azərbaycan Atabəylər dövründə (1136-1225) Naxçıvan yüksək inkişaf mərhələsinə çatdı, dövlətin siyasi mərkəzlərindən birinə çevrildi. Naxçıvanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında da yüksəliş özünü göstərdi. Naxçıvan memarlıq məktəbi yarandı.⁶

Monqol hücumları zamanı Naxçıvan böyük dağıntılara məruz qaldı. Lakin Qazan xanın (1295-1304) islahatları nəticəsində yenidən bərpa edildi.

Naxçıvan XIV əsrin sonlarında yenidən müharibə meydanına çevrildi. Teymurləng 1387-ci ildə Naxçıvanı tutdu. Əlincə qalası isə 1387-1401-ci illərdə düşməyə müqavimət göstərdi.⁷

Naxçıvanın XV əsr tarixi Azərbaycanın Qaraqoyunlu (1410-1468) və Ağqoyunlu (1468-1501) dövlətləri ilə bağlıdır. Azərbaycan Səfəvi dövlətlərinin yaranması (1501) Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeni səhifə açdı. Lakin Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu dövrdə (1501-1736) Osmanlılarla aparılan müharibələr (1514-1555; 1578-1590; 1602-1612; 1616-1618; 1623-1639; 1723-1727; 1730-1736) Naxçıvandan da yan keçmədi, əksinə ona böyük dağınıq və fəlakətlər gətirdi.⁸ 1724-cü ildə Osmanlı dövləti Naxçıvanı tutmağa nail oldu. Burada Osmanlı idarə sistemi (1724-1735) yaradıldı. Osmanlılar 1727-ci ildə o zaman adlandırıldığı kimi Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərini tərtib etdilər. Bu dəftər Naxçıvan tarixinə dair mühüm qaynaqdır.⁹

Nadir şahın dövründə də (1736-1747) Naxçıvan çətin günlər yaşadı. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Azərbaycan, xanlıqların təmsalında müstəqilliyini bərpa edə bildi. Bu dövrdə Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı idi. Naxçıvan xanlığı 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiyaya ilhaq edildi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində bütün Şimali Azərbaycan torpaqlarında olduğu kimi Naxçıvanda da Rusiya işğal rejimi quruldu Çar hökumətinin köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvanın «erməniləşdirilməsinə» cəhd edildi. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımın əsas mərkəzlərindən biri də Naxçıvan oldu.¹⁰ Azərbaycan Xalq Sümhuriyyəti dövrü (1918-1920) Qarabağ və Zəngəzur kimi Naxçıvan üçün də gərgin keçdi. Buna baxmayaraq ermənilərin Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq siyasəti baş tutmadı.¹¹ Ermənilər bu siyasəti sovet dövründə də davam etdirdi. 1921-ci ilin martında bağlanmış Türkiyə-RSFSR Moskva və oktyabrda imzalanmış Kars müqaviləsi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi olmasını təsdiq etdi. Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində deyilir: *«Razılığa gələn hər iki tərəf hazırkı müqaviləni 1 (B) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Naxçıvan vilayətinin Azərbaycan himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu himayə haqqını heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəkdir»*.¹² Bu məsələ Kars müqaviləsinin 5-ci maddəsində də əksini tapdı: *«Türkiyə hökuməti, Ermənistan və Azərbaycan Sovet hökumətləri hazırkı Müqavilənin 3 sayılı Əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsi altında Muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar»*¹³ Müəyyən tarixi hadisələrdən sonra 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan MSSR təşkil edildi.¹⁴

Ermənilər 1921-ci il Moskva və Kars müqavilələrinin şərtlərini pozaraq Naxçıvan MSSR-in torpaqlarına iddialar irəli sürməklə davam etdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev «Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında» 1999-cu il 4 fevral tarixli Fərmanında deyilir: *«Ermənistan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycan tərkibində olmasını*

rəsmən qəbul etməyə məcbur olsa da, bu faktla əslində heç cür razılaşa bilmir, Naxçıvana ərazi iddialarından əl çəkmirlər. Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 657 kvadrat kilometr ərazisi-Şərur qəzasının Qurdubulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzası, Şahbuz nahiyəsinin Ovbın, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qarçevan və Kilid kəndinin torpaqlarının bir hissəsi Ermənistanı verildi. 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və sair yaşayış məntəqələri Ermənistanı verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır. Ermənistanın Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə də davam etmiş və indi də o bu Çirkin niyyətlərindən əl çəkmir».

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə (1969-1982) Naxçıvan geniş inkişaf yoluna qədəm qoydu. 1980-ci illərin sonlarında ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının genişlənməsi, SSRİ rəhbərliyinin təcavüzkarı dəstəkləməsi, respublika rəhbərliyinin aciz mövqeyi xalqın ayağa qalxmasına səbəb oldu. 1990-cı ildə Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıtması və Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri seçilməsi ilə Naxçıvan Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizənin mərkəzinə çevrildi. 1993-cü ilin iyun hadisələri zamanı xalqın təkidli tələbi ilə Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya gəldi. Heydər Əliyevin respublikaya ikinci rəhbərliyi dövründə (1993-2003) blokada da olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqisi üçün böyük işlər görüldü. Naxçıvanın statusu 1995-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş konstitusiyada təsbit edildi. Azərbaycan respublikası Konstitusiyasının 134-cü maddəsində deyilir: *«Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir».*

Ümummillə lider Heydər Əliyevin siyasi xəttini uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyev də Naxçıvan MR-in inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Bunun nəticəsidir ki, Naxçıvan MR həyatın bütün sahələrində yeni uğurlar qazanır, təcavüzkar Ermənistanın ideoloji və hərbi təzyiqlərinə cəsarətlə cavab verir.

Naxçıvan tarixinə ümumi nəzər yetirdikdə aydın şəkildə görünür ki, onun ən mühüm səhifələrindən biri xanlıqlar dövrüdür. Xanlıqlar dövrü həm ona qədər olan hadisələri, həm də sonrakı hadisələri dərk etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin buna baxmayaraq Naxçıvan xanlığının tarixi uzun müddət xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Yalnız 1986-cı ildə Mirabdulla Əliyev «Naxçıvan xanlığı və onun Rusiyaya birləşdirilməsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdi. 1980-ci illərin sonlarında genişlənmə müstəqillik ideyası və 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etməsi ölkənin tarixi keçmişinə, o cümlədən Naxçıvan xanlığının tarixinə marağı artırdı. Belə bir sosial tələbə cavab olaraq, tanınmış tarixçi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun şöbə müdiri tarix

elmləri doktoru, professor F.M.Əliyev, M.Əliyevlə birlikdə 1996-cı ildə «Naxçıvan xanlığı (1747-1828)» kitabını çap etdirdi.¹⁵ Kitab aktuallığına, qoyulan problemlərin dairəsi və həllinə, faktik bazasına görə bu gün də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Lakin hər bir kitabın təkrar nəşrində olduğu kimi, burada da onun tarix etmini müasir səviyyəsindən yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu işdə «Naxçıvan xanlığı (1747-1828)» kitabının ilk nəşrində nəzərə alınmamış, yaxud yeni işıq üzü görmüş əsərlərdə mühüm rola malikdir.¹⁶

Naxçıvan xanlığının meydana gəlməsi digər Azərbaycan xanlıqları ilə eyni qanunauyğunluğa malik olsa da, bəzi xüsusiyyətlərə malik idi. Bu xanlığın əmələ gəlməsi ərəfəsində Naxçıvanın idarəsi ilə bağlı idi. Müəlliflər haqlı olaraq qeyd edir ki, «İran hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın başqa vilayətlərindən fərqli olaraq (seçmə mənimdir-Z.Ş) Naxçıvan diyarını şah tərəfindən təyin edilmiş iki hakim idarə edirdi. Naxçıvan ölkəsinin hakimi və suvari bölmələrinin başçısı» Nadirin «Şah seçkisi»ndə Naxçıvan hakimi Mirzə Rza iştirak edib. Bu mərasimdə baş verən bir hadisə də xüsusi şərh tələb edir. Müəlliflər yazır: «Mənbələrin verdiyi məlumata görə, erməni katalikosu Abran Kpetasi Muğan qurultayından sonra Nadir şahın hüsurunda Mirzə Rzanın hərəkətlərini ifşa edərək demişdi: «Sən Naxçıvan torpağını məhv etmiş, rəiyyətlərdə mal-dövlət qoymamısan... sən hazırda Naxçıvan vilayətində 1000 tümən rüşvət almısan. Əgər şah əmr etsə mən səndən hesabat tələb edərdəm., çünki rəiyyətlərin pulu ya onlara qaytarılmalıdır, ya da şaha verilməlidir. Nə üçün sən o, pulları mənimsəmişən». Bu hadisə Mirzə Rzanın cəzalandırılması, həmçinin vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə başa çatır. Deyilənlərə tənqidi münasibət zəruridir. Erməni katalikosunun Naxçıvan əhlinə belə Can yandırması tamamilə şübhəli görünür. Ona görə də bu hadisənin mahiyyəti aydınlaşdırılmalıdır. Katalikos bununla Naxçıvanda idarə sisteminə rəhbərlik edən şəxsləri gözdən salmağa, digər tərəfdən Nadirə sədaqətini sübut etməyə çalışır. Ən əsası isə ermənilərin mövqeyini yeni şahın yanında möhkəmləndirməklə, onların xeyrinə imtiyazlar əldə etməyə cəhd edir. Fikrimizcə bu hadisə ilə Qarabağ mülklərini Gəncə xanlığını tabeçiliyindən çıxarılması arasında əlaqə vardır.

Naxçıvan xanlığının ərazisi, xüsusilə onun inzibati ərazi bölgüsü də əlavə izah tələb edir. Bu məsələyə «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» və S.Budaqovanın əsəri müəyyən aydınlıq gətirir. «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»nə görə diyarda 14 nahiyə (Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərə Şahbuz, Mülki-Aslan, Məvazeyi-Xatun, Qarabağ Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgat, Sisyan, Dərələyəz) daxil idi. H.Məmmədov buradan belə nəticəyə gəlir ki, «Naxçıvan sancağının ərazisi XVI-XVIII əsrlərdə müasir Naxçıvan MR-in ərazisindən də xeyli böyük olmuş, müasir Ermənistan Respublikasının bir sıra rayonlarının, o cümlədən Əzizbəyov, Yeqeqnadzor, Cermuk, İsti-su, Dərələyəz, Sisyan və Meqri rayonlarının ərazisini də əhatə etmişdir».¹⁷ Naxçıvan xanlığının ərazi və inzibati bölgüsündə əsas dəyişikliklər 1797-ci ildən sonra baş verir. S.Budaqova yazır ki, İran

hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığı inzibati baxımdan iki tümənə bölünmüşdür ki, bunlardan biri Naxçıvan, digəri isə Ordubad tümənləri idi. 1797-ci ildən ehtibarən Naxçıvan xanlığına daxil olan Mehri və Qafan mahalları İbrahim Xəlil xan tərəfindən işğal olunub, Qarabağ xanlığına birləşdirilmişdir. Naxçıvan və Ordubad tümənləri öz növbəsində bir neçə mahala bölünürdü. 1813-1828-ci illərdə Naxçıvan tüməni dörd mahalda (Naxçıvan, Əlincə, Xok və Dərələyəz), Ordubad tüməni isə beş mahaldan (Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənnab və Bilev) ibarət idi.¹⁸

Naxçıvan xanlığının əhalisi, xüsusilə onun etnik tərkibi haqqında məsələyə də aydınlıq gətirilməlidir. Bu problemlər N.Quliyevin «Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demokratik təhlil)» kitabında xüsusi tədqiqat obyektinə olub. Müəllif xanlığın əhalisinin sayı 1747 və 1797-ci il hüdudlarında ayrıca hesablayır və belə bir nəticəyə gəlir ki, Naxçıvan xanlığı əhalisinin say dinamikası (1747-ci il hüdudlarından), xanlığın yaranması ərafəsində 45.140 nəfər, ləğvi dövründə 42.497 nəfər olub. 1797-ci il hüdudlarında həmin rəqəmlər müvafiq olaraq, 33.650 və 29.463 nəfər idi.¹⁹

Naxçıvan xanlığı əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bunu həm faktik material həm də yer adlarının tədqiqi təsdiq edir. Naxçıvan əhalisi tərkibindəki ermənilər buraya gəlmə idi. Bu əsasdə onları iki yerə ayırmaq mümkündür: 1) xanlığın ləğvinədək gələnlər; 2) 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra kütləvi şəkildə köçürülənlər. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda köçürmə siyasətini tədqiq edən müəllifə görə 1828-1829-cu illərdə Şimali Azərbaycana 6.976 erməni ailəsi köçürülmüşdür ki, onlardan 2557 ailə (36,65 %) Naxçıvanda, 3000 ailə (43 %) Qarabağda, 1395 ailə (20 %) İrəvanda yerləşdirilmişdir.²⁰

«Naxçıvan xanlığı» kitabının strukturuna nəzər saldıqda burada K.Marksın tarixi materialistcəsinə anlayış nəzəriyyəsinin əsas götürüldüyü aydın hiss edilir. Bu bir tərəfdən xanlığın sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair bölmənin siyasi tarixdən əvvəl verilməsində, digər tərəfdən ona geniş yer ayrılmasında əks olunur. Lakin bütövlükdə Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Naxçıvan xanlığının həyatında siyasi amillər daha önəmli yer tutub, iqtisadi vəziyyət də siyasi stabillikdən asılı olub. Bu baxımdan xanlığın yaranması ilə onun siyasi tarixi ardıcıl verilsə, iqtisadi problemlər axıra saxlansa daha məqsədə müvafiq olardı.

Naxçıvan xanlığının siyasi tarixində xan hakimiyyətinin təbiəti, xanların şəxsi keyfiyyəti, xanlıqlar arasındakı münasibətlər, xanlığın Kartli-Kaxeti çarlığı, Zəndlər və Qacarlarla, Osmanlı imperiyası və Rusiya ilə münasibətləri mühüm rola malik idi.

Naxçıvan xanlığının əsasını kəngərlitayfasından olan Heydərqulu xan qoymuşdu. Tarixi faktları ümumiləşdirsək Naxçıvan xanlığında siyasi hakimiyyətin aşağıdakı nümayəndələrini qeyd edə bilərik: Heydərqulu xan (1747-1763/6) müxtəlif vaxtlarda: Hacı xan, Əliqulu xan, Abbasqulu xan,

Cəfərqulu xan, Şükürəli xan (1785-1787), Kəlbəli xan (1787-1820), Nəzərəli xan, Kərim xan (1823-1827), Ehsan xan (1827-1828).

Naxçıvanda xan hakimiyyəti Heydərqulu xandan sonra kəskin siyasi mübarizə ilə müşayiət olmuşdur. Cəfərqulu xan və ya Abbasqulu xanın hakimiyyətə gətirilməsi uğrunda mübarizə Naxçıvan xanlığında xan hakimiyyətini zəiflətməmiş, xarici qüvvələrin xanlığın işlərinə müdaxiləsinə şərait yaratmışdı. Qarabağ, Gəncə, Quba və digər Azərbaycan xanlıqlarından fərqli olaraq, xanın tam irsi hakimiyyəti qurulmamışdı. Burada Naxçıvan xanlığına dair şəcərə cədvəllərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Göstərilən şəcərə cədvəllərində illərin göstərilməsinin təmin edilməsi daha yaxşı olardı.

Naxçıvan xanları içərisində Kəlbəli xan xüsusilə fərqlənirdi. Onun daxili və xarici siyasəti nəticəsində xanlıqda qismən siyasi sabitlik təmin edilmiş, iqtisadi həyatda dəyişiklik baş vermişdi. Bir neçə xarakterik fakt: Fətəli şah tərəfindən İrəvanda yaşamağa icazə verilən Kəlbəli xanın nüfuzunun artması, P.Sisiyanovun eçmiədzin katalikosu ətrafında mübahisələrin həll edilməsi üçün ona müraciət etməsi, Yermolovun missiyasının Kəlbəli xan tərəfindən qarşılınması və s. onun nüfuzlu lider olmasını göstərir.

Naxçıvan xanlığı tarixində Ən mühüm süjetlərdən biri xanlıq ilə Rusiya arasındakı münasibətlərdir. Faktlar göstərir ki, 1804-1813, istərsə də 1826-1828-ci illər rus-İran müharibələrinin gedişində Naxçıvan müqavimətsiz Rusiyaya təslim olub. Bu faktlar məlum olduğu halda, mahiyyəti kifayət qədər aydınlaşdırılmır. Burada Qacarların Naxçıvan xanlığına qarşı qəddar siyasəti (Kəlbəli xanın kor edilməsi və i.a.) həlledici rol oynamışdı.

Məlumdur ki, Rusiyanın Azərbaycan xanlıqlarına münasibətlərində iki xətt tətbiq edilirdi: Ya müqavilələr imzalanır, ya da müqavimət göstərən xanlıqlar ləğv edilirdi. Çar hökumətinin yerli nümayəndələri Qarabağ, Şəki və Şirvandan fərqli olaraq Naxçıvan xanlığı ilə müqavilə bağlamadı. Bu Naxçıvan xanlığının həmin xanlıqlardan fərqli statusa malik olması ilə bağlı idi. Lakin Naxçıvan xanlığının Rusiyaya münasibətindəki mövqeyi də əvəzsiz qalmada. Bu Naxçıvanın, Rusiya işğalından sonrakı ilk dövrü ilə bağlı idi. Çar I Nikolayın 1828-ci il 21 mart Fərmanı ilə ləğv edilmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları əsasında «erməni vilayəti» yaradılmışdır. Məsələ burasındadır ki, Naxçıvan xanlığının rəsmən ləğv edilməsinə baxmayaraq, ona «etimad» göstərilmiş, bir növ muxtariyyəti saxlanılmışdı. Bu 1840-cı il 10 aprel islahatına kimi (kitabda səhvən 1850-ci il verilmişdir) davam etmişdi.

«Naxçıvan xanlığı» kitabında sosial-iqtisadi və siyasi problemlərə müəyyən qədər yer ayrıldığı halda, xanlığın mədəni həyatı diqqətdən kənar qalmışdır. Bu mühüm problemin də gələcəkdə tədqiqata cəlb edilməsi zəruridir.

QEYDLƏR

1.Naxçıvan tarixinin səhifələri («Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı, 1996, s. 3.

2. Azərbaycan tarixi. Üç cilddə. c.c.1-3. Bakı, 1958-1963; Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə.c.c. 1-7. Bakı, 1998-2003; Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Bakı, 1996 və b.

3. Бунийатов З.М. Азербайджан VII-IX в.в. Баку, 1965; Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı- XI əsr Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978; Ализаде А.А. Сочиняно –экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV в.в. Баку, 1956 və b.

4. Абибуллаев О.А. Енеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982; Əliyev V. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979; yenə onun, Naxçıvan Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı, 2002; его же, культура, эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, 1988. Вахşəliyev V. Seyidov A. Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı 1985 və b.

5. Кашкай С.М. Из истории манесского царства. Баку, 1977. Алиев И. история Мидии, Баку, 1960; Fazili A. Atropatena (с.э.IV-с. VII əsrləri). Bakı 1992; Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII в.в. Баку, 1983; Мамедова Ф.М. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986.

6. Vəlixanlı N. Naxçıvan-ərəblərdən monqollaradək (VII-XII). Bakı, 2005; Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı, 1977; Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана Баку, 1986.

7. Piriyeв V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı, 2004; Yenə onun Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.

8. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1958; Nəcəfov T.H. Səfəvi-Osmanlı müharibələri və Naxçıvan (XVI əsr-XVII əsrin əvvəlləri) Naxçıvan Muxtar Respublikası (məqalələr toplusu). Bakı, 1999, s. 62-72; Пахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII беке (1590-1700 гг) Баку, 1981; Mustafazadə T. Naxçıvan vilayəti XVIII yüzillikdə Naxçıvan Muxtar Respublikası (məqalə toplusu) s. 38-61

9. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001

10. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Proqram. Bakı, 2007; Kazimov İ. Naxçıvan : əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər.) Bakı, 2007; Пашаев А. город Ордубад в XIX-нацале XX в.в (историко-этнографическое исследование) Баку, 1998; Ordubadi M.S. Qanlı illər Bakı, 1991.

11. Musayev İ. Azərbaycanın Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı 1996; Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı. Bakı 2004; Ünüvarlı V. Naxçıvan: Təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan, 2006.

12. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Bakı, 1999 s.16

13. Yenə orada, s 25

14. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı, 1958; Sadiqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən Bakı, 1995.

15. Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1947-1828) Bakı, 1996.

16. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci qərinəsi) Bakı, 1995; Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri Bakı, 1997 (1-ci nəşri); Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002; Budaqov B. Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı, 2004; Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi demoqrafik tədqiqat) Bakı, 2006; Naxçıvan: Tarixi gərəklilik, Müasir durum, İnkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpozium materialları). Naxçıvan 2006 və b.

17. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, s.11.

18. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası, s.26.

19. Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi, s. 41-42.

20. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.) Баку, 1999, с 108.